

Forskningsartikel

Från klövrande till rysk diplomati

Om relationer på sanatorier

Birgitta Meurling

The aim of this article is to investigate interpersonal relationships in a sanatorium environment as they are expressed in personal memories, and to some extent contextualised in fictive representations. The specific questions discussed in the article concern how relationships emerging within and between different groups at the sanatorium are described as well as the extent to which one detects aspects of class and gender positions in the material. In addition, the article discusses which strategies were used by patients and staff to achieve different types of goals. The main material consists of notes written by a male patient from Bollnäs' sanatorium and Kolmårdssanatoriet outside of Norrköping, as well as notes from a female patient at Orup's sanatorium in Skåne. Supplementary sources include a short interview with a doctor. The period dealt with is the time during and shortly after the Second World War. The results show that the sanatorium operated as a micro-community, which in several ways reflected surrounding society at large. Power relations and hierarchies crystallised both among staff, and to some extent patients, as did friendship, love and antagonism.

Keywords: Swedish sanatoria, interpersonal relations, power, hierarchies, autobiographical sources

Artikeln syftar på att studera mellanmänskliga relationer i sanatoriemiljö såsom de uttrycks i personliga minnesbilder och med en viss sidobelysning från skönlitteraturen. Frågor som diskuteras är hur de relationer som utkristalliserades inom och mellan olika grupper på sanatoriet beskrivs, liksom i vad mån man kan utläsa något om betydelsen av position, klass och genus. Vidare diskuteras vilka strategier som användes av patienter och personal för att uppnå olika typer av mål. Huvudmaterialet består av en manlig patients anteckningar från Bollnäs sanatorium respektive Kolmårdssanatoriet utanför Norrköping samt en kvinnlig patients skildring från Orups sanatorium i Skåne. Kompletterande källor utgörs bland annat av en kortare samtalsintervju med en läkare. Den period som behandlas är tiden under och strax efter andra världskriget. Resultatet visar att sanatoriet var ett mikrosamhälle som på flera sätt speglade det omgivande storsamhället. Maktrelationer och hierarkier utkristalliserades både bland personal och i viss mån patienter, vänskap, kärlek och antagonism likaså.

Nyckelord: svenska sanatorier, mellanmänskliga relationer, makt, hierarkier, självbiografiska källor

Vintern övergick i vår, björkarna grönskade skirt och vårblommorna slog ut. Sanatoriets patienter släpptes ut för att andas stärkande luft i parker och skogsdungar, dock under strikt reglerade former. Kärleksrelationer sågs nämligen inte med blida ögon och fick i förekommande fall skötas diskret. Så här berättar den före detta sanatoriepatienten Erland:

Mitt i allt detta underbara, mötte de varann, och det tog andan ur dem. De pratar med varann försiktigt och trevande tills deras utetid är slut och de skiljs. Nästa dag möts de igen, samma plats och samma tid,

dom är två unga människor med ett Damoklessvärd hängandes över sig. [...] De skrev små dikter till varann, som de smusslade ner i varandras fickor vid sina möten, dikter som förlängde deras samvaro. [...] Så i pingst, hänryckningens tid, inledde de ett förhållande. [...] Det var vår, som blev sommar, de var unga, de rymde till varann i de ljusa sommarnätterna, det var som ett rus, som de trodde sig kunna leva i för evigt. (Anteckningar 3 mars 2012, s. 10f.)

Citatet handlar om sanatoriekamraten Johan, som Erland mötte på 1950-talet. Dennes kärlekshistoria

utspelade sig på ett svenskt bygdesanatorium på 1930-talet.¹ Tidens tand har slipat på såväl minnena som skildringen, men trots stilisering och romantisering säger den ändå något om de relationer som kunde utvecklas på sanatorier.² Vänskapsband knöts, romanser spirade oavsett vad reglementet föreskrev.

Denna artikel är en första rapport från ett nyligen påbörjat mångvetenskapligt forskningsprojekt om sanatoriet som vård- och livsform. Projektet är hemmahörande inom området medicinsk humaniora och förutom etnologi ingår ämnena konstvetenskap, musikvetenskap, medicin och medicinhistoria.

Artikeln syftar till att studera mellanmänskliga relationer i sanatoriemiljö såsom de uttrycks i personliga minnesbilder och med viss sidobelysning från skönlitteraturen. Frågor som diskuteras är: Hur beskrivs de relationer som utkristalliserades inom och mellan olika grupper på sanatoriet? Kan man utläsa något om betydelsen av position, klass och genus? Vilka strategier användes av patienter och personal för att uppnå olika typer av mål?

Huvudmaterialet består av Erland Granlunds anteckningar om Bollnäs sanatorium respektive Kolmårds-sanatoriet utanför Norrköping samt Elisabet Wentz-Janaceks skildring från Orups sanatorium i Skåne. Kompletterande källor utgörs av en kortare samtalsintervju med läkaren Ingrid Ekström³ samt ett skönlitterärt verk, Sven Stolpes roman *I dödens väntrum* (1930). Omfångsmässigt är det ett litet och kvalitativt material, där olika materialkategorier får belysa varandra.

Nedan presenteras några tankar om material och metod samt tidigare forskning som är av relevans för min studie. Därefter ges en kort introduktion till sanatoriet som vårdmiljö och arbetsplats, varefter diskussion och analys följer.

Material och metod

Mitt huvudmaterial består alltså av minnesskildringar författade av en man och en kvinna, som drabbades av tuberkulos i unga år. Vid tiden för de första sanatorievistelserna hade Erland Granlund påbörjat en vuxenutbildning på Katrineholms Tekniska skola och Elisabet Wentz-Janacek sina universitetsstudier i Lund. Erland vistades mellan 20 och 30 års ålder i perioder på olika sanatorier, medan Elisabet under 1940-, 50- och 60-talen vårdades på i huvudsak Orups sanatorium, vilket hennes redogörelse handlar om.

Erland Granlunds handskrivna anteckningar finns i privat ägo och har anförtrotts mig av en nära släkting till honom. Skildringen av vistelser på Orups sanatorium har skribenten själv, Elisabet Wentz-Janacek,

skickat in till Lunds universitets folklivsarkiv (LUF) för att den skall arkiveras och tillgängliggöras.⁴ Samtalsintervjun med Ingrid Ekström utfördes av mig i samband med ett seminarium, då hon delade med sig av sina erfarenheter av arbetet på Kolmårdssanatoriet på 1960-talet under den tid då hon utbildade sig till läkare.

Självbiografiska berättelser är som bekant ingen exakt avspiegling av verkligheten. De skildrar händelser från en individs perspektiv, filtrerade genom ett visst temperament i ett visst sammanhang i ett visst syfte och kan vara förgyllande, romantiserande, sentimentala eller svartmålande, särskilt om minnena återges många år i efterhand. De ger uttryck för vad man kan kalla den subjektiva sanningen om livet, men också för levda erfarenhet. Därför är det värdefullt att använda sig av olika materialkategorier, som delvis ger olika perspektiv men också styrker vissa uppgifter sinsemellan. Så bekräftar exempelvis den korta samtalsintervjun med Ingrid Ekström upplysningar i det skriftliga materialet. Vid analys av självbiografiska källor är det viktigt att ställa sig frågan för vilken publik de är tänkta. I Erland Granlunds fall torde det vara den närmaste familjen, medan Elisabet Wentz-Janacek genom att donera sin text till ett offentligt arkiv uppenbarligen har velat dela med sig av sina minnen till en större publik.

Det finns en rikhaltig forskning om levnadsberättelser, skriftliga och muntliga, inom ett flertal discipliner och ett antal publikationer inom detta fält är viktiga för det källkritiska resonemanget i min planerade undersökning. I andra sammanhang har jag diskuterat denna typ av levnadshistoriskt material (se t.ex. Meurling 2016), men i föreliggande artikel av begränsat format fördjupar jag mig inte den diskussionen, utan nöjer mig med att nämna några texter jag låtit mig inspireras av.

Etnologerna Alf Arvidsson (1999) och Ulf Palmenfelt (2017) har skrivit om hur människor konstruerar sina levnads(ödes)berättelser och livshistorier, medan Maryam Adjam (2017) analyserar hur det enskilda levda minnet förhåller sig till och artikulerar erfarenhet och historia. Kvinnors dagboksskrivande i olika historiska epoker har utforskats av historikern Christina Sjöblad (1997, 2009). Brevkultur har i sin tur studerats av litteraturvetaren Eva Hættner Aurelius (2004), etnologen Marie Steinrud (2008), folkloristen Sonja Hagelstam (2014) och historikern Christina Douglas (2011).

Eftersom studien nyligen påbörjats och materialinsamlingen är i sitt initialske, pågår inom forskargruppen fortlöpande diskussioner om teori- och metodval. Som metodisk-analytisk ingång används i det följande begreppen hierarki och makt. Här har jag använt mig av Britta Lundgrens resonemang om hierarkier (Lundgren 1990) samt av sociologen Eva Lundgrens begrepp köns- och positionsmakt (Lundgren 1993).

¹ Bygdesanatorium är Erlands ordval. Förmodligen avses ett mindre sanatorium på landsbygden. Om olika slags sanatorier, se Kilander 2011.

² Erland nedtecknade detta minne cirka sextio år efter att ha lyssnat till Johans berättelse.

³ Erland Granlund och Ingrid Ekström är fingerade namn.

⁴ Smärre skrivfel som ibland förekommer i minnesskildringarna har inte korrigerats i citaten.

Tidigare forskning

Min forskning om sanatoriet som vård- och livsform anknyter såväl till institutionsstudier av olika slag som till professionsforskning. Bland etnologiska studier av institutionsmiljöer kan Lars-Eric Jönssons *Det terapeutiska rummet. Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850–1970* (1998) och Mikael Eivergårds *Frihetens milda disciplin. Normalisering och social styrning i svensk sinnessjukvård 1850–1970* (2003) nämnas, liksom Kim Silow Kallenbergs *Gränsländ. Svensk ungdomsvård mellan vård och straff* (2016). Nämnas bör också historikern Kristina Engwalls avhandling *”Asociala och imbecilla”. Kvinnorna på Västra Mark 1931–1967* (2000).

När det gäller forskning om olika yrkesgrupper finns det en rad etnologiska studier, varav Britta Lundgrens *Allmänhetens tjänare. Kvinnlighet och yrkeskultur i det svenska postverket* (1990) är den jag främst anknyter till här. Läkare, sjuksköterskor och vårdpersonal har varit föremål för forskning inom olika discipliner. Så kan exempelvis historikern Agneta Emanuelssons *Pionjärer i vitt. Professionella och fackliga strategier bland svenska sjuksköterskor och sjukvårdsbiträden 1851–1939* (1990), sociologen Gerd Lindgrens *Doktorer, systrar och flickor. Om informell makt* (1992) och sociologen Kristina Erikssons *Manligt läkarskap, kvinnliga läkare och normala kvinnor. Köns- och läkarskapande symbolik, metaforik och praktik* (2003) nämnas. Om vårdinrättnings arkitektur och verksamhet har konstvetaren och arkitekturhistorikern Anders Åman skrivit i det omfattande verket *Om den offentliga vården. Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen. En arkitekturhistorisk undersökning* (1976).

Sanatoriet

I Sverige började sanatorier byggas under senare delen av 1800-talet. Föregångarna fanns i de kuranstalter som växte fram på kontinenten och i Sverige från och med 1600-talet och framåt (Mansén 2018). Det första sanatoriet, Haralds minne, inrättades 1887 i Göteborg och de sista sanatorierna lades ned eller övergick till annan verksamhet omkring 1960 (Hulter Åsberg 2021). Decennierna kring sekelskiftet 1900 utgjorde en höjdpunkt för denna specialiserade vårdform för lungsjuka, det vill säga patienter som led av tuberkulos.

Genom sin placering (ofta utanför tätbebyggelsen), form (sjukhuset med tillhörande byggnader) och verksamhet (dagliga rutiner, festliga aktiviteter, gudstjänster, i vissa fall skolundervisning) kan sanatorierna karakteriseras som mikrosamhällen. Dessa drag delade de med andra vårdinrättningar såsom sinnessjukhus och fängelser.⁵ Vanligen var sanatorierna belägna på landsbygden, gärna på höjder och omgivna av barrskog där luften ansågs vara särskilt hälsosam, men det fanns också kustsanatorier (Nelson & Förhammar 2009;

Förhammar 2011). Storlek och utseende skiftade, men många anläggningar var stora och pampiga. ”Det vita slottet” blev på sina håll bygdens stolthet, då det signalerade framåtskridande och modern sjukvård samt innebar arbetstillfällen.⁶

Till de större sanatorierna hörde tjänstebostäder: en överläkarvilla, men även bostäder för övrig personal. Här blir det uppenbart att hierarkier och maktordningar inte endast tog form i mellanmänskliga relationer, utan också uttrycktes konkret i arkitektur och planlösning, såväl i tjänstebostäderna som i själva sanatoriet, där olika kategorier befolkade olika delar. Överläkaren disponerade den förnämsta bostaden, övrig personal hade mindre påkostade bostäder, ibland bodde avdelningssköterskan till och med i ett rum i sanatoriebygganden – och patienterna, ja, de delade som regel sal, mindre vanligt var det med eget rum.

Det var alltså inte enbart patienter utan också anställda och deras familjer, som bodde på sanatoriet eller i dess omedelbara närhet. Härigenom skapades en specifik livsform där människor levde, bodde, arbetade, tillbringade sin fritid, vårdades, sysselsattes, tillfrisknade eller dog. Vissa sanatorier hade till och med en intilliggande kyrkogård.

Personalen

Vilka var det då som arbetade på sanatorierna? Läkare, sjuksköterskor och vårdbiträden var en förutsättning för den professionella verksamheten, men där fanns också andra yrkesgrupper såsom kokerskor och övrig kökspersonal, vaktmästare, städpersonal och ibland trädgårdsmästare. Vid behov kunde även specialister av olika slag inkallas, till exempel tekniskt kunnig personal som såg över maskinparken och präster som förrättade söndagsgudstjänster och andakter.

I den strikta tjänstehierarkin befann sig den manlige överläkaren i toppen, för patienter och personal närmast gudalik. Sålunda placerad på sanatoriets olymp var hans position odiskutabel. Utbildning och yrkeskompetens gav läkarna en särställning, men även sjuksköterskorna hade ett professionellt kapital som var betydande. Titlar och uniformer signalerade vilken grupp man tillhörde och var i hierarkin man befann sig, gav prestige och skapade identitet (Lundgren 1990: 165). De mest prestigefyllda plaggen var överläkarens vita rock och sjuksköterskornas uniformer. Hit kan även kaplanens prästdräkt räknas, även om han inte tillhörde den fast anställda personalen.

Utbildning och yrkeserfarenhet var således faktorer som hade betydelse för var på rangskalan man hamnade. Akademisk utbildning och lång yrkeserfarenhet gav positionsmakt (Lundgren 1993; jfr Lundgren 1990: 173). Könstillhörigheten var en annan avgörande faktor, som i kombination med positionsmakt gav män ett övertag i förhållande till patienter och kvinnliga

⁵ Erving Goffman (1983) kallar denna typ av inrättningar för totala institutioner.

⁶ För en historisk bakgrund, se Eklöf (red.) 2011, Ahlsten, Boman & Hulter Åsberg (red.) 2013 samt Hulter Åsberg 2021.

Bild 1. Patienter och sjuksköterskor på "Loggian" (liggverandan), Romanäs sanatorium utanför Tranås, tidigt 1900-tal. Foto: Medicinhistoriska museet, Göteborg.

kolleger, då köns- och positionsmakt tenderar att förstärka varandra (Lundgren 1993). Läkarkåren var generellt sett mansdominerad ända fram mot mitten av 1900-talet, då det finns exempel på att kvinnliga underläkare arbetade på sanatorier. Sjuksköterskekåren bestod däremot alltid av kvinnor. Kökspersonalen var även den kvinnodominerad, medan tyngre fysiska sysslor, liksom tekniska arbetsuppgifter utfördes av män. Av mankön var även de sanatorieanknutna prästerna. Således var könsarbetsdelningen vad personalen beträffar tämligen traditionell. Män med hög status hade akademisk utbildning, medan kvinnorna hade längre eller kortare yrkesutbildningar. Männen förknippades som regel med intellektuella och avancerade uppgifter, kvinnorna med vård, omsorg och omhändertagande.

Patienter, relationer och positioner

Patientgruppen utgjorde en blandad skara. Vissa sanatorier, som Romanäs utanför Tranås, lockade till sig patienter från samhällets övre sociala skikt, medan läns-sanatorierna skulle ta emot alla sjuka oavsett social

bakgrund. Det fanns också barnsanatorier, såsom kustsanatorierna Apelviken och Styrö (Förhammar 2011).

Eftersom vistelsen på sanatoriet kunde bli långvarig blev många patienter bekanta med varandra, inte sällan vänner – ja, till och med kärleksrelationer kunde, som vi sett, uppstå. De vänskapsrelationer som utvecklades hade inte nödvändigtvis sin grund i gemensamma intressen, men väl i delade erfarenheter. Vårdades man länge på sanatoriet kunde en viss typ av institutionalisering också infinna sig och därmed en viss oro för att behöva återinträda i "världen utanför".⁷ En sjuksal inrymde som nämnts vanligen flera patienter, medan de svårast sjuka – eller på vissa sanatorier de som kunde betala för sig – kunde få egna rum. Alla hade i gideonitisk anda en bibel vid sin säng.⁸ Könsseparationen var strikt, varför män och kvinnor vårdades på olika avdelningar. Flirt och

⁷ Detta motiv finns också i skönlitteraturen, se t.ex. Thomas Manns *Bergtagen* (1929, den tyska originalutgåvan, *Der Zauberberg*, utkom 1924) och Sven Stolpes *I dödens väntrum* (1930).

⁸ Gideoniterna är en internationell protestantisk missionsrörelse, som delar ut biblar till olika vårdinrättningar, anstalter och hotell.

kurtis var inget som uppmuntrades, vilket källmaterialet vittnar om.

I Erlands och Elisabets sanatorieskildringar ges flera exempel på att vänskapsband knöts. Elisabet beskriver ”det härliga kamratskapet där [på Orup], en morgon-rocksgemenskap i korridorens sittavdelning och trivsamma luncher på balkongen” (LUF M27261, s. 8). Hon tecknar sina minnen i ljusare färger än Erland, som beskriver flera av sina sanatorievänner som tragiska existenser. Johan miste sin käresta i unga år och försörjde sig senare som ett slags gårdfarihandlare och luffare. En annan vän, finländaren Jussi, hade svåra minnen från andra världskriget, bland annat som soldat och tysk krigsfånge.

De gemensamma erfarenheterna av livet på sanatoriet kunde alltså leda till att vänskap och förälskelse uppstod, men också till en speciell jargong och ett visst språkbruk, vilket beskrivs i det opublicerade minnesmaterialet, liksom av författare till minnesskrifter och bygdehistoriker.⁹ Sanatoriet kallades ”sanatet” och de lungsjuka (som led av lungshot, som sjukdomen kallades) för ”sotare”. Att ”klövra” innebar att fraternisera, rent av flirta, med det motsatta könet och att göra en ”busresa” var att bli tvångsutskriven vid brott mot reglementet.

Förekomsten av en professionell rangordning i personalgruppen ter sig kanske inte så märklig, men det fanns också en patienthierarki och en rollfördelning patienterna emellan. Det antyds i minnesanteckningarna, men också i skönlitteratur och självbiografier. Erland iklädde sig flera gånger, enligt egen utsago, rollen som medlare när konflikter var under uppsegling och tog den svagares parti, medan Elisabet återkommande beskriver de goda stunderna hon haft med sina medpatienter. Här träder rumskamrater som lanthandlardottern med varukatalogerna och flickan med balettskorna (som hon aldrig fick användning för) fram, liksom den gamla friherrinnan, som tyckte om långpromenader. Elisabet beskriver även äldre kvinnor, som tycks ha drabbats av mindre allvarliga återfall och hur de ”gick omkring med sina kaffekannor och var goda kunder i godisaffären, det verkade gemytligt” (LUF M27261, s. 9). Här tecknas också bilden av färgstarka personligheter som den danska judinnan Lillemor, som gladdde barnen med röda pappershjärtan och Thomas, en av de mest stimulerande samtalspartner Elisabet träffade på sanatoriet.

Regelrätta ledarpersonligheter, som Hanns Frank i romanen *I dödens väntrum* (Stolpe 1930), förekom säkert, men beskrivs inte så tydligt i det minnesmaterial jag hittills gått igenom. Att någon fick en framträdande roll och därigenom viss status, kunde hänga samman med faktorer som kön, klass, ålder, hur länge man varit inlagd och vilka behandlingar man genomgått samt naturligtvis också med personlighet. Andra roller var den som den lyssnande och medkännande patienten, den påhittiga, medlaren, underhållaren, den besvärliga eller grubblaren.

⁹Här finns likheter med jargongen på t.ex. fängelser.

Olika ekonomiska resurser kunde i vissa fall ge patienterna olika förutsättningar och därigenom placera dem på olika pinnhål i patienthierarkin. På de sanatorier där man betalade för sig kunde som nämnts välsituerade patienter betala en högre avgift för att få ett enkelrum, vilket betraktades som en förmån.

Personalen kunde ge både positiva och negativa intryck, vilket Erland vittnar om. Elisabet minns dock de flesta läkare och sjuksköterskor med värme:

Så mycket godhet det fanns, ibland visad i överraskande omtanke! Som den gången man hade ordinerat mig ricinolja två dagar i sträck, den ena var en söndag före röntgen i Lund på måndagen. Då kom syster Astrid med två av sina egna sherryglas, det ena för medicinen, det andra för något godare. Gång på gång kommer sådana vänlighetsminnen för mig, också från läkarnas sida. Deras tid räckte mycket bra där uppe på berget [där sanatoriet var beläget]! Till småprat på rondan... (LUF M27261, s. 9.)

Maktutövning

I sin avhandling gör Britta Lundgren (1990) åtskillnad mellan auktoriteters *makt över* respektive *makt att*.¹⁰ Makt *över* har en negativ klang, medan makt *att* inrymmer ett ”faderligt” och mer positivt drag hos maktutövaren, som ofta befinner sig i hierarkins toppskikt. Denna faderliga maktutövning syftar till något i grunden gott, som de underordnade kan acceptera. Makt *över* utövas av personer i ett mellanskikt och uppfattas inte sällan som utslag av illvilja eller elakhet. ”Vördsnaden ökar alltså med avståndet medan den direkta makt som närmast överliggande grupp utövar skapar grogrund för en försvarsattityd eller försök till motmakt av moralisk art”, som Lundgren (1990: 173) uttrycker det.

Detta resonemang kan tillämpas även på sanatorierna. För patienterna fanns inte mycket förhandlingsutrymme. Om de bröt mot reglementet kunde de bli tvångsutskrivna, vilket beskrivs av Erland i ett avsnitt som han rubricerar ”En afton på sanatet”. Här får vi åter träffa hans vän Johan. Erland berättar:

En afton på ”sanatet”, sanatoriet. Jag har hamnat här nu för andra gången och det skall även bli ett par gånger till. Denna kväll el. afton för att anknyta till rubriken, är dock inte de andra lik. En av våra vänner en sotarbroder, som jag vill kalla Johan, kom tillbaks till oss på sjukhuset efter ett besök på stan och han är nu berusad och han gormar och skriker, som berusade gör. Han skall ställa läkarna till svars för vad dom gör och även vad dom inte gör. ”Jag har starka kort” säger han, så det ska inte vara några problem. (Anteckningar 3 mars 2012, s. 1f.)

¹⁰Maktbegreppet har diskuterats inom många discipliner, ofta med hänvisning till idéhistorikern Michel Foucault. Lundgren hämtar emellertid i sin avhandling inspiration från Richard Sennett (1981) och hans tolkning av begreppet auktoritet.

Bild 2. Svenska traditioner upprätthölls på sanatorierna. Här Luciafirande på Romanäs sanatorium 1908. Foto: Medicinhistoriska museet, Göteborg.

Att Johan druckit sig berusad var, enligt Erland, dels ett uttryck för att han var olycklig, dels för att han fruktade behandlingsmetoderna på sanatoriet. Under en utflykt till staden hade han överträtt reglerna för gott uppförande och återvänt berusad och störande. Nattpersonalen försökte tysta honom, dock utan framgång. En läkare, flyktig efter Ungern-revolten 1956, tillkallades. Erland fortsätter: ”Nu var denna läkare van vid kommandodisciplinen – [inskjutet] så kallad rysk diplomati från öststaterna – varför han snabbt tillkallade polis, som kom och förde bort honom [Johan]. Så blev det tyst och vi fick likt Dan Andersson ’Snarka och vända oss och drömma om bleka mör’.”¹¹

Här ser vi hur en underläkare på ett brutalt sätt, genom att tillkalla polisen, utövar makt *över* en patient. Kanske ville läkaren statuera exempel och polisingripandet var ett effektivt sätt att skrämja patienterna till lydnad. När Johan så småningom återkom från arresten, visade Erland honom sina sympatier inför

medpatienterna – en tydlig solidaritetshandling och en protest mot det som han ansåg vara en förkastlig handling från överhetens sida. Vid ett annat tillfälle, när en ung pojke efter en utflykt kom tillbaka berusad, lyckades Erland genom lugnande ord och övertalning medla och därigenom förhindra ett nytt polisingrepp. Vi ser här exempel på det Britta Lundgren kallar ”försök till motmakt av moralisk art” (Lundgren 1990: 173).

Man kan lätt föreställa sig patienternas rädsla och ilska, när någon utsattes för en sådan behandling som Johan. Dock var den bästa strategin som regel att svälja vreden och vara samarbetsvillig i mötet med läkare och sjukvårdspersonal. Ilskan och frustrationen kunde vädras patienterna emellan, kritik mot personalen uttryckas och inte sällan ta formen av ironiska kommentarer. I Erlands anteckningar kan man ana ironin i uttrycket ”rysk diplomati”. Hänvisningen till Dan Anderssons dikt ”Helgdagskväll i timmerkojan” får också en lätt ironisk underton i detta sammanhang.

Trots

Läkarna och vårdpersonalen kunde vara både älskade och fruktade. Populära läkare kunde få smeknamn, medan

¹¹ Strofen är inte helt korrekt citerad. Den lyder: ”Då sova vi alla på granris tungt/ och drömma om bleka mör/ och snarka och vända oss manligt och lugnt/ medan elden falnar och dör.” (Från Dan Anderssons *Kolvaktarens visor*, 1915.)

deras fruktade kolleger fick öknamn. Överläkaren på Kolmårdssanatoriet var, enligt uppgift, omtyckt. Han hade makt att utfärda beslut i faderlig anda, medan somliga av hans underlydande utövade makt över patienterna, vilket exemplet med den ungerske läkaren illustrerar. Även sjuksköterskorna kunde utöva olika former av makt. Somliga av dem beskrivs som kärva och stränga, andra som sympatiska och inkännande.

Även sjukvårdsbiträdena kunde besitta pondus, vilket Erland vittnar om. Efter en omfattande operation skulle hans övre lunglob "tas ur drift", varför ett antal sandsäckar placerades på den övre delen av hans högra bröst. Det var mycket smärtsamt, men dosen smärtstillande medel kunde inte utökas ytterligare. Då kom räddningen i form av ett nyanställt sjukvårdsbiträde i 50-årsåldern: "Kraftfull kärv inget charmtroll", som Erland beskriver henne. Efter att ha observerat honom en tid tog biträdet saken i egna händer sågande:

"Så här kan han inte ha det"! Så lyfter hon bort sandsäckarna från mitt bröst, min kropp. Skillnaden var enorm, ett starkt ord men det kändes så. Jag kunde andas friare och känslan i min högra arm kom tillbaka. Jag kände en väldig lättnad. Men hur kunde hon göra detta? Hon var, som jag sagt tidigare "kärv och kraftfull", samt en människa som inte fruktade vare sig "Fan eller Trollen". Hon gjorde nog ett s.k. tjänstefel, men eftersom hennes "tjänst" inte var så betydande var inte heller hennes fel det. För övrigt "brydde" hon sig inte. "Han kunde inte ha det så"! sa hon till läkarna också. Jag försökte tacka henne, men hon lyssnade inte. (Anteckningar 21 juli 2013, s. 12f.)

Här ges alltså exempel på hur en anställd i underordnad position, ett sjukvårdsbiträde, vågade sig på det oerhörda att trotsa själve överläkaren – och det med gott resultat dessutom. Med Erland kan man fråga sig hur detta var möjligt. Överläkaren var ju överordnad i egenskap av sin profession, utbildning och erfarenhet – och inte minst som man. Men då biträdet befann sig långt ned i hierarkin och saknade eller hade ringa sjukvårdsutbildning hade hon kanske inte heller särskilt mycket att förlora. Hon kunde visserligen bli avskedad, men då detta arbete var ett "påhugg" (Erlands terminologi) var det kanske inte så viktigt för henne. Vårdbiträdets roll var inte ett kall, till skillnad från sjuksköterskans.¹² Just det faktum att hon inte hade en längre sjukvårdsutbildning kan ha gett henne modet att våga trotsa läkarens ordination. Hon identifierade sig med patienten och lät sig inte övertygas av de medicinska argumenten för behandlingen. Särskilt intressant är emellertid att hennes ingripande fick stå oemotsagt; Erland slapp

¹² Sjuksköterskeyrket betraktades länge som ett kall (se t.ex. Emanuelsson 1990).

sandsäckarna i fortsättningen. Trots sin underordnade position både inom sjukvårdsområdet och i egenskap av kvinna avgick hon med segern, vilket torde vara ovanligt.

Död och kärlek

Många av de patienter som vårdades på sanatorierna var allvarligt sjuka och döden var en regelbunden gäst – väntad, fruktad, ibland kanske till och med välkommen. Många var de tragedier som utspelade sig innanför sanatoriets väggar, vilket Erland och Elisabet vittnar om. Vi låter Erland berätta vidare om Johan och hans älskade:

Men så kom hösten, det kom en kall vind från norr, sommaren var slut. [...] Hon sa till honom att hon väntade barn, deras barn.

De ville känna glädje inför detta, som alla andra men de visste att den som är med barn och har ett Damokless svärd [sic!] över sitt huvud lever farligt. [...] Hon hade redan hostat blod och så i de första vinterdagarna föll svärdet. Hon fick det dom krasst kallade blodstörtning och hon dog så ifrån honom. Han fick då inte ens vara hos henne. (Anteckningar 3 mars 2012, s. 11.)

Det är i sanning en tragisk kärlekshistoria som Erland delger oss. På annat håll i texten berättar han att Johan ofta drömde om "kvinnan med två hjärtan" och att den älskades död var något han aldrig kom över. Erland fortsätter:

Så kom körkarlen. I deras fantasivärld, med sotarhumorn, var sanatets vaktmästare denne körkarl. Han skulle sent, nära nog på natten, föra de avlidna från sjukhuset till bårhuset. Han var gammal, grå sliten och böjd och han hade en kärra, som gnisslade och gnall. De brukade ligga och lyssna till denna färd och ibland undra, Vem av oss för han nu bort? [...] Den kvällen natten [sic!] slapp han undra, han visste att det var Hon med "två Hjärtan", Hon och deras barn, som körkarlen körde bort ur hans liv. (Anteckningar 3 mars 2012, s. 11f.)

I citatet ovan återfinns litterära influenser från Selma Lagerlöfs *Körkarlen* (1912) och Sven Stolpes *I dödens väntrum* (1930).¹³ Även Stolpe beskriver hur vaktmästaren nattetid fraktar bort de döda kropparna, så också den kvinna som huvudpersonen Dr Canitz är förälskad i, pianisten Velamo. Röken från sanatoriets krematorium blir en ständig påminnelse om den egna dödligheten.

¹³ Lagerlöf skrev *Körkarlen* (1912) på uppdrag av Svenska nationalföreningen mot tuberkulos (Lagerroth 1963) och boken filmatiserades 1921 i Victor Sjöströms regi. Delar av Stolpes roman filmatiserades 1946 i regi av Hasse Ekman med honom själv och Viveca Lindfors i huvudrollerna.

Även Elisabet berättar om flera tragiska dödsfall, bland annat om en ung estländsk kvinnas död:

För många blev det [sanatoriet] slutstationen i livet. Jag vill bara berätta om min granne från Estland. Hennes man och lilla flicka befann sig på ett flyktingläger och kom resande för att hämta Marit. Hon hade fått sin lycka-till-skiva¹⁴ på morgonen; ”Marit reser i dag hem”. Slutröntgen – men varför dröjde hon därnere?

Hon kom till slut, på bår. Det blev inte någon resa till lägret, hon hade gjort en stor försämring och levde inte länge sedan. Begravningen i Orupskapellet fick jag inte vara med om, men en annan estländsk flykting och jag såg det lilla begravningsföljet från balkongen. (LUF M27261, s. 8).

De tragedier som utspelade sig på sanatorierna är omvittnade i självbiografiska källor, skönlitteratur och operalibretton. Vi kan kanske förvånas över att de sörjande inte fick professionellt stöd av det slag som erbjuds idag, när den terapeutiska kulturen vunnit inesteg inom livets skilda områden (Lundgren 2006: 27). Men under den tidsperiod som mitt material omfattar var det andra skyddsnät som i bästa fall kunde aktiveras. Visst kunde sjukhuspersonalen, vilket Elisabet ger exempel på, vara stödjande och tröstande, men stödsamtal med sjukhuspsykologer existerade knappast. För den troende kunde religionen kanske erbjuda tröst, liksom i förekommande fall släkt och vänner. Annars fick man hantera sorgen bäst man kunde.¹⁵

Relationer i dödens väntrum – avslutning

Låt oss nu dra ihop trådarna. Sanatoriet var ett mikrosamhälle som på flera sätt speglade det omgivande storsamhället. Samtidigt var det en isolerad miljö som genom sin uppbyggnad och organisation skulle bota, hindra och lindra tuberkulosens härjningar. I den här artikeln har jag riktat sökarljuset mot de mellanmännsliga relationer som skapades i detta dödens väntrum.

Elisabets och Erlands minnesskildringar, som här alltså utgör mitt huvudmaterial, är nedskrivna många decennier efter de sanatorievistelser som beskrivs. Det innebär att de sannolikt slipats av, att vissa detaljer fallit bort, medan andra fått skarpare konturer. Elisabets minnen framstår som ljusare än Erlands,

vilket kan spegla faktiska erfarenheter eller också vara ett resultat av viss förgyllning respektive svartmålning i efterhand.

Den period som huvudsakligen behandlas är tiden under och strax efter andra världskriget, en omvälvande tid som satte djupa spår. I minnesmaterialet möter vi estniska flyktingar, norrmän, en dansk judinna, finska krigsbarn, finländaren Jussi med traumatiska krigsminnen och ”de vita bussarnas folk” (LUF M27261, s. 5). Elisabet berättar också att man följde krigshändelserna via radion och att krigsslutet firades med dukade långbord i trädgården, ett tillfälle då alla, ”inte bara uppegångarna”, fick delta (LUF M27261, s. 6).

Hur beskrivs då de relationer som skapades inom och mellan olika grupper på sanatoriet? Först och främst kan vi notera att hierarkier utkristalliserades både bland personal och i viss mån patienter, vänskap, kärlek och antagonism likaså. Som Britta Lundgren konstaterar i sin studie *Den ofullkomliga vänskapen*, har de vardagliga relations- och umgängesmonstren stor betydelse för knytande av vänskapsband (Lundgren 1995: 151f). Det vittnar även mitt källmaterial om. Människor som kanske aldrig annars skulle ha mötts stiftade nu bekantskap med varandra och tvingades mer eller mindre att umgås under kortare eller längre tidsperioder. Patientrelationerna beskrivs huvudsakligen som vänskapliga, liksom goda relationer mellan patienter och personal omtalas av Elisabet. Hon berättar även om en sjuksköterska som gifte sig med en tidigare patient och lämnade sanatoriet. Erland i sin tur beskriver såväl goda som mindre goda relationer mellan patienter och personal. Han visar hur läkare kunde ha makt att ordinaera behandlingar, men också att med negativa förtecken utöva makt över patienter.

När det gäller aspekter som position, klass och genus är den bild som målas upp måhända den förväntade: utbildning och medelklassbakgrund var en tillgång, mankön likaså. Inom personalgruppen var akademiskt utbildade män (läkare) överordnade kvinnor med lägre eller ringa utbildning (sjuksköterskor, vård-, städ- och kökspersonal), liksom män som var verksamma som vaktmästare, trädgårdsmästare eller tillfällighetsarbetare av olika slag. I förhållande till patienterna var emellertid både läkare och sjuksköterskor i en överordnad position. Välsituerade patienter kunde dock få ett bättre utgångsläge och behandling, exempelvis genom att ha råd att betala för ett eget rum, än sådana som saknade ekonomiska medel.

Köns- och positionsmakten stod emellertid inte alltid oemotsagd. Vårdbiträdet som trotsade läkarens ordination och befriade Erland från sandsäckarna på bröstet är ett belysande exempel. Att hennes drastiska åtgärd inte korrigerades kan tolkas som om maktrelationer ändå vore möjliga att utmana och att motmakt ”underifrån” kunde vara verksam. Värt att notera är vidare att Erland beskriver vårdbiträdet som ett manhaftigt fruntimmer, alltså på ett sätt som i 1950-talets

¹⁴ På Orup önskade man de patienter som skrevs ut lycka till på olika sätt, bland annat kunde de önska sig en skiva med sång och/eller musik, som spelades för dem före avfärden.

¹⁵ Döden och dödens ritualer, liksom sörjandets praktiker är klassiska forskningsområden för etnologer. Som exempel kan nämnas Louise Hagbergs *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning* (1937, i nytryck 2015), Britta Lundgrens *Oväntad död – förväntad sorg. En etnologisk studie av sörjandets processer* (2006), Ingeborg Svenssons *Liket i garderoben* (2007) och Anders Gustavssons *Cultural studies on death and dying in Scandinavia* (2011).

Bild 3. Det forna Kolmårdssanatoriet, ritat av arkitekten Ernst Stenhammar och invigt 1918, är numera öppen anstalt i Kriminalvårdens regi. Liggverandorna finns fortfarande kvar.
Foto: Birgitta Meurling, okt. 2020.

sanatoriekontext förmodligen skulle ha uppfattats som ”okvinnligt”. De sjuksköterskor som Elisabet omnämner framställs däremot i överensstämmelse med ett för tiden dominerande kvinnoideal, förknippat med vänlighet, vård och omsorg.

Slutligen, avslöjar materialet något om vilka strategier som användes av patienter och personal för att uppnå olika typer av mål? Ja, några ledtrådar ges. För Erland var det viktigt att patienterna fick en människovärdig och rättvis behandling. Därför tog han de svagares parti. Genom att inta medlarens roll visade han exempelvis sina medpatienter att han stod på Johans sida. Strategin var framgångsrik och de övriga patienterna slöt upp kring olycksbrodern. Erland lyckades också förhindra att en ung pojke drabbades av ”ryska diplomati” i form av polisingripande. Den ungerske läkarens mål torde däremot ha varit att skapa lugn och ordning på avdelningen, att visa vem som bestämde och därigenom utöva makt över patienterna på ett sätt som han var van vid.

I kontrast till den ryska diplomatin står Elisabets ”vänlighetsminnen”, där läkare och övrig personal beskrivs som empatiska och där strategin tycks ha varit att få patienterna att känna sig väl till mods trots sin svåra

sjukdom. Hon beskriver också gemenskapen patienterna emellan och den vänskap som ofta uppstod. Gemensamma måltider, både de institutionaliserade och de spontant uppkomna, fyllde här en viktig funktion. Vid de senare kom olika ”fiffighetsstrategier” till användning, som när en av medpatienterna räknat ut var nyckeln till kökets porslinshyllor fanns och man kunde låna porslin till sina spontana tillställningar med ”rostade bröd och öppnade hummerburkar” (LUF M27261, s. 8).

I det självbiografiska materialet tecknas såväl de ljusaste som de mörkaste minnen. Sanatoriets mikrosamhälle utgjorde en värld där den hierarkiska ordningen kunde utmanas och motmakten bli verkningsfull, när varjehanda strategier tillgreps i försöken att skapa en draglig tillvaro. Olika maktrelationer korsade, förstärkte alternativt försvagade varandra i ett oupphörligt mot- och samspel.

Författarpresentation

Birgitta Meurling är professor i etnologi vid Institutionen för kulturanthropologi och etnologi, Uppsala universitet och docent i folkloristik vid Åbo Akademi. Hon har

bland annat forskat om prästerlig kultur, genusperspektiv i museivärlden och folklöre inom upplevelseindustrin. Hon har även arbetat genushistoriskt med brev- och dagboks-material samt föreningsarkiv. För närvarande arbetar hon i ett mångvetenskapligt projekt om sanatoriet som vård- och livsform.

Källor och litteratur

Källor

Opublicerade källor

Samtalsintervju

Ingrid Ekström (fiktivt namn, född 1944), 13 oktober 2021.

(I förf.:s ägo.)

Minnesanteckningar

Erland Granlund (fiktivt namn, född 1928). Anteckningar från år 2012, 2013 och 2021. (I privat ägo.)

Lunds universitets folklivsarkiv (LUF)

M27261 Skildring av vistelser på Orups sanatorium författad av Elisabet Wentz-Janacek (1923–2014).

Publicerade källor

Skönlitteratur

Lagerlöf, Selma (1912). *Körkarlen*. Stockholm: Albert Bonnier.

Mann, Thomas (1929). *Bergtagen. Del 1–2*. Stockholm: Albert Bonnier.

Stolpe, Sven (1930). *I dödens väntrum*. Stockholm: Albert Bonnier.

Filmer

Körkarlen, 1921. Regi: Victor Sjöström

I dödens väntrum, 1946. Regi: Hasse Ekman

Litteratur

Adjam, Maryam (2017). *Minnesspår. Hågkomstens rum och rörelse i skuggan av flykt*. Höör: Symposion.

Ahlsten, E., G. Boman & K. Hulter Åsberg (red) (2013). *Vår kamp mot tuberkulosen. Rapport från en utställning*. Uppsala: Medicinhistoriska museet.

Andersson, Dan (1915). *Kolvaktarens visor*. Stockholm: Tiden.

Arvidsson, Alf (1998). *Livet som berättelse. Studier i levnads-historiska intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.

Douglas, Christina (2011). *Kärlek per korrespondens. Två för-lovade par under andra hälften av 1800-talet*. Stockholm: Carlsson.

Eivergård, Mikael (2003). *Frihetens milda disciplin. Normalisering och social styrning i svensk sinnessjukvård 1850–1970*. Umeå: Inst. för kultur och medier/Etnologi, Umeå universitet.

Eklöf, Motzi (red) (2011). *Naturen, kuren & samhället. Vård på sanatorier och kurorter ca 1870–2010*. Stockholm: Carlsson.

Emanuelsson, Agneta (1990). *Pionjärer i vitt. Professionella och fackliga strategier bland svenska sjuksköterskor och*

sjukvårdsbiträden 1851–1939. Huddinge: Svenska hälso- och sjukvårdens tjänstemannaförbund.

Engwall, Kristina (2000). *”Asociala och imbecilla”. Kvinnorna på Västra Mark 1931–1967*. Örebro universitet: Humanistiska institutionen.

Eriksson, Kristina (2003). *Manligt läkarskap, kvinnliga läkare och normala kvinnor. Köns- och läkarskapande symbolik, metaforik och praktik*. Uppsala: Sociologiska institutionen.

Förhammar, Staffan (2011). Kustsanatoriet Apelviken. Ett vetenskapligt filantropiskt projekt i början av 1900-talet. I: Eklöf, Motzi (red) *Naturen, kuren & samhället. Vård på sanatorier och kurorter ca 1870–2010*. Stockholm: Carlsson.

Goffman, Erving (1983). *Totala institutioner. Fyra essäer om anstaltslivets sociala villkor*. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Gustavsson, Anders (2011). *Cultural studies on death and dying in Scandinavia*. Oslo: Novus forlag.

Hagberg, Louise (2015 [1937]) *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning*. Stockholm: Ersatz.

Hagelstam, Sonja (2014). *Röster från kriget. En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1941–1944*. Åbo: Åbo Akademis förlag.

Hættner Aurelius, Eva (2004). Brev som liv och konst. Brevväxlingen mellan Lilli Jahn och hennes barn. I: Jonsson, Bibbi, Karin Nykvist & Sjöberg, Birthe (red) *Från Eden till Damavdelningen. Studier om kvinnan i litteraturen. En vänbok till Christina Sjöblad*. Lund: Absalon.

Hulter Åsberg, Kerstin (2021). 'Haralds minne' i Göteborg – Sveriges första sanatorium. *Svensk Medicinhistorisk Tidskrift*, s. 53–63.

Jönsson, Lars-Eric (1998). *Det terapeutiska rummet. Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850–1970*. Stockholm: Carlsson.

Kilander, Svenbjörn (2011). Luftburen hälsa. Västjämmland och Sverige kring sekelskiftet 1900. I: Eklöf, Motzi (red) *Naturen, kuren & samhället. Vård på sanatorier och kurorter ca 1870–2010*. Stockholm: Carlsson.

Lagerroth, Ulla-Britta (1963). *Körkarlen och Bannlyst. Motiv- och idéstudier i Selma Lagerlöfs 10-talsdiktning*. Stockholm: Bonniers.

Lindgren, Gerd (1992). *Doktorer, systrar och flickor. Om informell makt*. Stockholm: Carlsson.

Lundgren, Britta (1990). *Allmänhetens tjänare. Kvinnlighet och yrkeskultur i det svenska postverket*. Stockholm: Carlsson.

Lundgren, Britta (1995). *Den ofullkomliga vänskapen. En etnologisk studie av nutida vardagsrelationer*. Stockholm: Carlsson.

Lundgren, Britta (2006). *Oväntad död – förväntad sorg. En etnologisk studie av sörjandets processer*. Stockholm: Carlsson.

Lundgren, Eva (1993). *Det får da være grenser for kjønn. Voldelig empiri og feministisk teori*. Oslo: Universitetsforlaget.

Mansén, Elisabeth (2018). Kurorter och kulturarv. I: Kolbe, W. & A. Gustavsson (red) *Turismhistoria i Norden*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CL. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.

Meurling, Birgitta (2016). Med sportbil genom Europa. En förälskad kvinnas resebrev från 1950-talet. I: *Rig. Kulturhistorisk tidskrift*, 99(3): 129–156.

Nationalencyklopedin (digital version). 29 april 2022.

Nelson, Marie C. & Förhammar, Staffan (2009). Swedish Seaside Sanatoria in the Beginning of the Twentieth Century. *Journal of the History of Childhood and Youth*, 2(2): 251–266.

- Palmenfelt, Ulf (2017). *Berättade gemenskaper. Individuella livshistorier och kollektiva tankefigurer*. Stockholm: Carlsson.
- Sennett, Richard (1981). *Authority*. New York: Vintage Books.
- Silow Kallenberg, Kim (2016). *Gränsländ. Svensk ungdomsvård mellan vård och straff*. Huddinge: Södertörns högskola.
- Sjöblad, Christina (1997). *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*. Stockholm: Carlsson.
- Sjöblad, Christina (2009). *Bläck, äntligen! kan jag skriva. En studie i kvinnors dagböcker från 1800-talet*. Stockholm: Carlsson.
- Steinrud, Marie (2008). *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets högreståndskultur*. Stockholm: Carlsson.
- Svensson, Ingeborg (2007). *Liket i garderoben. En studie av sexualitet, livsstil och begravning*. Stockholm: Normal förlag.
- Åman, Anders (1976). *Om den offentliga vården. Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen. En arkitekturhistorisk undersökning*. Stockholm: Sveriges arkitekturmuseum.

Citera den här artikeln: Birgitta Meurling. 2022. Från klövrande till rysk diplomati. *Kulturella Perspektiv* 2022, vol. 31, s. 1-11.

Mottagen: 30 april 2022 **Accepterad:** 27 juni 2022 **Publicerad:** 16 augusti 2022

Copyright: © 2022 Författaren/författarna. Detta är en Open Access-artikel som distribueras enligt Creative Commons, licens CC-BY 4.0, som tillåter obegränsad användning, distribution och reproduktion i samtliga medieformat, förutsatt att ursprunglig(a) författare och källa uppges. Se <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Kulturella Perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift, ISSN 1102-7908, är en expertgranskad Open Access-tidskrift som publiceras av Föreningen Kulturella Perspektiv.

OPEN ACCESS